

A karteziánus emberkép megkérdőjeleződésének esetei a jogban

I. Bevezetés

A kortárs jogtudományban kiemelt figyelem irányul az agykutatás eredményeinek a jogban való hasznosítására. Az érdeklődés több okból nyilvánvaló. Az agyműködés emberi viselkedésre gyakorolt hatásának alaposabb feltérképezése mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás hatékonyságának fokozásával kecsegtet, amennyiben empirikus támpontokat kínál az optimális szabályozásra, továbbá konkrét ügyekben támpontokat nyújt a jogalkalmazó számára mindenekelőtt egy-egy eljárási szereplő felelősségének megállapíthatóságát illetően. Mindezek a lehetőségek egy absztraktabb, filozófiai jellegű probléma irányába mutatnak: beszélhetünk-e felelősségről abban az értelemben, ahogyan a jog az általa hagyományosan szem előtt tartott emberkép fényében meghatározza és alkalmazza a felelősség fogalmát. A jog emberképe alapvetően a karteziánus dualizmust tükrözi, vagyis különbséget tesz az ember mentális-gondolati, illetve testi-fizikai vagy külsődleges-viselkedési aspektusai között. Meg kell jegyezni, hogy nem Descartes volt az első, aki ezt a különbségtételt megfogalmazta, ráadásul ezek a dualista elképzelések csupán elméleti megragadásai annak a tapasztalatnak, amit jóformán minden ember nap mint nap természetes és magától értetődő állapotként él meg, a koncepció azonban összeforrt a francia filozófus nevével. Ennek az emberképnek az egyik legjelentősebb következménye az, hogy a jogi felelősség egyik önálló fogalmi összetevője lett az adott magatartásra irányuló tudattartalom, és a többi feltétel mellett a felelősség megállapításához szükséges az is, hogy bizonyításra kerüljön az, hogy a jogalany szándéka arra a magatartásra irányult (vagy legalábbis gondatlanság terheli).

Előfordul, hogy különféle biológiai rendellenességek befolyást gyakorolnak az egyén akaratképzésére, és olyan viselkedést – mondhatni – „váltanak ki belőle”, amelyet nem hajtana végre, ha „önmagá maradna”. Az ilyen „önkontrollvesztésre” több ismert példával szolgál a történelem. Egy XIX. századi vasútépítő munkás, Phineas Gage koponyáján egy munkahelyi baleset (robbanás) következtében keresztülhatolt egy vasrúd. Gage életben maradt, ám agyi sérülései következtében megváltozott a viselkedése, és az addig kedvesként, pontosan dolgozóként ismert férfi erőszakos, kiszámíthatatlan, megbízhatatlan lett. A második eset időben közelebbi: a 2000-es évek elején egy 40 éves férfi minden előzmény nélkül a gyermekpornográfia megszállottjává vált, ami miatt le is tartóztatták. Időközben jóindulatú agydaganatot operáltak ki belőle, aminek következtében a pedofil vágyai is megszűntek. Később újból megjelentek, ekkor azonban egyből orvoshoz fordult, aki megállapította a daganat kiújulását, a következő műtét pedig végérvényesen megszüntette a daganatot, amivel elmúltak az abnormális vágyak is. A két eset megítélése vitatott, és egyáltalán nem magától értetődő a konszenzus abban, hogy az önhibán kívül szerzett agyi sérülések mennyiben mentesítik az alanyokat jogsértéseik alól. Elképzelhető olyan érvelés, hogy minden készítés ellenére – legyen szó erőszakosságról vagy pedofil hajlamról – az alanyok végső soron maguk döntöttek úgy, hogy kielégítik a vágyaikat, akkor is, ha a tartózkodás rendhagyó nehézséggel járt volna részükről. Másfelől pedig a fenti példákhoz hasonló végtelen esetekben az alanyok felelőssége kizárható – hatályos jogi fogalomhasználatunk szerint – az „elmeműködés kóros állapotára” tekintettel, ami képtelenné tette őket arra, hogy előre lássák magatartásuk

---

¹ Egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet.

következményeit, vagy azt, hogy e felismerésnek megfelelően cselekedjenek.

A közfelfogás, a szakirodalom gyakori megfogalmazásában „köznapi pszichológia” (*folk psychology*) az elmét a testtől gyökeresen eltérő lényegű entitásként („szubsztanciaként”²) kezeli, a tudomány azonban ezt a képet határozottan elveti. A jogtudománynak reflektálnia kell az egyre markánsabban kibontakozó kettősségre, miszerint az ember egyszerre biológiai organizmus, amely alá van vetve a természet okozati törvényszerűségeinek, és tudattal, valamint szabad akarattal rendelkező lény, aki képes belátása szerint dönteni egy-egy helyzetben a rendelkezésre álló alternatívák között. A jelen tanulmány arról igyekszik rövid körképet adni, hogy az idegtudomány bevonása milyen új problémákat vet fel a jogban, továbbá hogyan kérdőjeleződik meg a jog hagyományos karteziánus emberképe. A probléma jelentősége sajtos megítélés alá esik, mert egyszerre tűnik úgy, hogy fenekestül felforgatja a jogról alkotott képünket, illetve úgy, hogy a jog működését illetően mellékes jelentőségű. Ez a sajátosság jól érzékeltethető a felelőség példájával. Jellemzően a jogi felelőség elengedhetetlen összetevője (szubjektív oldala) az, hogy az egyén, mint autonóm személyiség dönt a jogilag releváns cselekedet végrehajtásáról. A karteziánus emberkép megkérdőjelezése belátható módon aláássa ezt a felelőségkonceptiót, aminek következtében új, vagy legalább cizelláltabb filozófiai alapokra kell helyezni azt a tézist, hogy valamilyen, a testi-anyagi szintet meghaladó ágens dönt a cselekvést illetően.³ Másfelől azonban a probléma álproblémának is tűnhet, ha tekintetbe vesszük, hogy önmagában annak állításával, hogy az ember a természet részeként az okozatiság törvényei által maradéktalanul meghatározott, valójában nem sokat mondtunk, hiszen a felelőség, mint társadalmi konstrukció alapvetően más rendszerszinten bír relevanciával, mint a pusztán kauzalitás.⁴ Cselekvéseink akaratlagosságát nap mint nap megtapasztaljuk, a felelőségfogalmunk megbízhatóan alapozható erre a tapasztalatra, és annak működőképességén, gyakorlati hasznosságán nem sokat változtat a természettudományos paradigma elismerése az ember vonatkozásában. Másképpen szólva: pusztán attól, hogy elismerjük kauzálisan determinált mivoltunkat, még nem fog megsemmisülni az én-tudatunk, és ugyancsak nem fogunk egyik pillanatról a másikra lemondani arról, hogy döntéseket hozzunk az életünkben, mondván, úgymint minden cselekvésünk eleve elrendelt.⁵

A jogtudománynak valahol e két véglet között kell állást foglalnia és kijelölnie, mit tud az idegtudomány eredményeiből hasznosítani, illetve mihez kezd annak filozófiai implikációival. A jelen tanulmány ehhez a feladathoz kíván hozzájárulni oly módon, hogy rövid áttekintést kínál néhány olyan jogi problémakörrel, amelyek terén jellemző, hogy az idegtudomány hasznosítására törekszenek. A gondolatmenet tagolása aszerint történik, hogy a jogrendszer mely résztvevői körét érintik a releváns megfigyelések. A tanulmány mindösszesen három ilyen résztvevői kört és a hozzájuk kapcsolódó kérdésfelvetéseket érinti: az eljárások laikus szereplőit, a bírakat és a teoretikusokat. Az első két résztvevői kör

---

² Descartes a világ dolgait két szubsztanciára osztotta fel. Az anyagi szubsztanciák körébe sorolt minden testi dolgot, az anyagi szubsztanciák közös jellemzője a tömeg és a kiterjedés. A szellemi szubsztanciák nem rendelkeznek ezekkel, azok definitív sajátossága az értelem.

³ Erre tesz kísérletet egy teljes monográfiában Alces, aki szerint a jog a karteziánus emberkép révén hamis premisszán alapul, ezért felül kell bírálni a nagy jogágak dogmatikáját és elméletét. Alces ezt a bírálatot a büntetőjog, valamint a polgári jogon belül a kártérítési és a szerződési jog tekintetében végzi el. Lásd: Alces, Peter A.: *The Moral Conflict of Law and Neuroscience*. The University of Chicago Press, Chicago, 2018.

⁴ Vö. pl. Searle, John R.: *Free Will as a Problem in Neurobiology*. In Searle, John R.: *Freedom and Neurobiology. Reflections on Free Will, Language, and Political Power*. Columbia University Press, New York, 2004, 47-50. o.

⁵ Többek között ezzel a kézenfekvő meglátással zárja Cohen és Greene közös tanulmányukat, amelyben amellet érvelnek, hogy szkeptikusnak kell lenni azzal a jóslattal szemben, hogy az idegtudomány vívmányai következtében a jog gyökeresen meg fog változni a jelenleg ismert formájához képest. Greene, Joshua – Cohen, Jonathan: *For the law, neuroscience changes nothing and everything*. In *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, Vol. 359, 2004, 1784. o.

bevonása viszonylag kézenfekvő. A „laikusok” alatt a jogviszonyok résztvevőit értem, vagyis azokat, akik valamely jogilag szabályozott társadalmi viszony részesei és ebből következően jogi eljárások potenciális alanyai – jellemzően polgári perek felperesei vagy alperesei, illetve büntetőeljárások terheltjei –, akiknek jogilag releváns magatartása körében az alanyi-szubjektív oldal bizonyítása is perdöntő jelentőséggel bír, legyen szó a nagykorú személy cselekvőképességének vagy éppen a bűnelkövető kóros elmeállapotának fennállásáról. A bírói réteg elemzésének indokát az adja, hogy beláthatóan fontos tisztában lenni azzal, hogy az elméműködés hogyan befolyásolja a jogalkalmazói döntés észszerűségét – az ilyen problémafelvetések legitimitását illetően legkésőbb a jogi realizmus fellépése óta konszenzus él, amit Amos Tversky és Daniel Kahneman heurisztikaelméletének a jogban való alkalmazása még jobban megszilárdított. A teoretikus szint megjelölése megtévesztőnek tűnhet, az esetleges látszat ellenére ugyanis a jelen tanulmány nem a jogfilozófusok „elmeállapotát”, „mentális alkatát” vizsgálja, hanem azokat a metaetikai kérdéseket, amelyek azzal függenek össze, hogy az emberi agy működésének tényeiből milyen normatív következtetéseket lehet levonni. Ezzel a háromszintű áttekintéssel igyekszem szemléltetni azt, hogy a jog hagyományos emberképének átalakítása milyen területeken került tematizálásra, illetve milyen problémák merültek fel, amelyek miatt felmerült ennek az emberképnek az újragondolása.

II. A dualista emberkép kérdőjelei és a jogviták alanyai

A tökéletes bűncselekmény elkövetése valószínűleg legkésőbb azóta izgatja az emberek fantáziáját, amióta a bűnüldözés intézményesített, szervezett és kizárólagos állami feladat. A tizenkilenc éves Nathan F. Leopold és a tizennyolc éves Richard Loeb 1924 májusában tett rá kísérletet, hogy ilyen bűncselekményt valósítson meg: a tizennégy éves, milliomos családból származó áldozatot – aki mellel Loeb másodunokatestvére volt – elcsalták egy félreeső helyre, megölték, majd sósavval leöntötték az arcát, hogy felismerhetetlenné tegyék. A bűncselekmény hamar kiderült. Az elkövetők családja a kor egyik „sztárügyvédjét”, Clarence Darrow-t bízta meg a védői feladatok ellátásával. Darrow az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabását igyekezett elérni a halálbüntetés helyett, mely utóbbira a két terhelt jó eséllyel számíthatott tettük hidegvérűsége és előre kiterveltsége miatt. Érvelése arra a mechanisztikus-materialista emberképre támaszkodott, amely a modern tudomány paradigmájából következik.⁶ A büntetési céloktól a civilizált társadalom humanizmusán át az életben hagyás társadalmi hasznosságáig sokféle nézőpontot felvonultató, 12 órán keresztül előadott védői beszédében röviden kitért arra, hogy a vádlottak azért öltek, mert „így lettek kialakítva”, „valami félresiklott” az oksági folyamatban, amelynek eredményeképpen előáll az ember. A terhelteket tehát voltaképpen a természet vak törvényszerűségei tették gyilkossá, nem saját elhatározásuk. Nem sokkal később úgy fogalmazott, „[a] természet erős és nem ismer könyörületet. (...) Mindannyian az áldozatait vagyunk”,⁷ amivel azt kívánta igazolni, hogy a halálbüntetés erkölcsileg nem igazolható a biológia által determinált emberekkel szemben. A chicagói Cook megyei bíróság az emberölésért életfogytig tartó szabadságvesztéssel, továbbá emberrablásért 99 év

⁶ Az, hogy ezt az emberképet a tudomány képviselői egyre inkább osztották, abban az időben nem jelentette azt, hogy az emberek tömegei is egyetértettek volna vele; erre éppen Darrow személyes karrierjéből láthatunk példát: Darrow látta el John T. Scopes védelmét 1925-ben az elhíresült „majomperben”, azaz a *Tennessee v. Scopes*-ügyben, melyben Scopes azért vonták eljárás alá, mert megsértette Tennessee állam törvényét, a Butler Actet, melynek értelmében tilos az evolúció oktatása az állami finanszírozású oktatási intézményekben.

⁷ Darrow, Clarence: Closing Argument. *The State of Illinois v. Nathan Leopold & Richard Loeb*. Delivered by Clarence Darrow. Chicago, Illinois, August 22, 1924. <https://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/leoploeb/darrowclosing.html> (2019. július 25.)

szabadságvesztéssel sújtotta mindkét vádlottat.

1993 szeptemberében egy 17 éves fiatal, Christopher Simmons és 15 éves társa betört egy nő otthonába, mialatt annak férje nem tartózkodott otthon, elvitték egy vasúti hídra, ott a teljes arcát betekerték ragasztószalaggal, kezeit és lábait összekötötték, majd beledobták a híd alatt futó Meramec folyóba. Simmons tette társával és egy harmadik fiúval, aki az elkövetést megelőzően elállt a bűncselekménytől, nyíltan beszélt ölési tervéről, az elkövetést követően pedig egyenesen büszkélkedett tetteivel. Rövid kihallgatás után az elsőfokú bíróság halálra ítélte, amit hosszas – és eredménytelen – jogorvoslati procedúra követett. Ezt az törte meg, hogy az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága ítéletet hozott arról, hogy az értelmi fogyatékosok halálra ítéltése alkotmányellenes,⁸ ennek nyomán pedig Simmons is jogorvoslati kérelemmel élt. Missouri állam legfelsőbb bírósága megváltoztatta a halálbüntetést kimondó ítéletet, majd az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága ezt megerősítette, és kimondta, hogy a kegyetlen és szokatlan büntetéseket tiltó nyolcadik alkotmánykiegészítést sérti az olyan elkövetők halálra ítéltése, akik az elkövetéskor tizenhét évnél nem idősebbek.⁹ Az eredményben közrejátszott az American Psychological Association *amicus curiae*-beadványa is, amelynek megfogalmazói úgy foglaltak állást, hogy a kamaszok személyiségfejlődési sajátosságaikból adódóan impulzívabbak, meggondolatlanabbak, hajlamosabbak a normasértésre, ezért kamaszkorú elkövetőkkel szemben a szigorú megtorlás, ideértve a halálbüntetést is, nem célravezető.¹⁰

A fenti két eset jogtörténeti és jogtudományi jelentősége eltér. Az első ügy kriminológiai szenzációként maradt meg az utókor emlékezetében, esetleg egy nagynevű ügyvéd szakmai pályafutásának állomásaként. A második ügy alkotmányjogi mérföldkővé vált, amelynek eredményeként újból egy kicsit visszaszorult a kapitális szankció alkalmazásának köre. A jelen tanulmány szempontjából ezekben az esetekben nem elsősorban az elkövetők fiatal kora érdemel figyelmet, hanem az érzelmi-erkölcsi kontroll teljes hiánya. Az elkövetők nem kézzelfogható haszon érdekében vagy egyéb, belátható indokból (indulat, szerelemféltség, bántalmazás megtorlása) öltek, hanem pusztán kíváncsiságból, öncélúan. További kapcsot képez az, hogy az elkövetők maximálisan rendelkeztek az elkövetéshez szükséges belátási képességgel. A közöttük fennálló társadalmi különbségek nem is lehetnének nagyobbak: a Leopold-Loeb-ügy terheltjei az Egyesült Államok felső tízezréből kerültek ki, Christopher Simmons pedig szegénységben élt egyedülálló anyjával és testvéreivel; mégis mindegyikük tiszta fejjel, hidegvérrel követett el közfelháborodást okozó bűntettet – az előbbi páros a tökéletes bűncselekményt akarta megvalósítani, az utóbbi pusztán hengegésből ölt. Az első látszat ellenére ilyenkor aligha jön számításba a kóros elmeállapot, mint akár a büntetés mértékét enyhítő körülmény, akár a büntethetőséget kizáró ok. Ennek ellenére ez a két szélsőséges büntény vissza-visszatérő példa akkor, ha a pszichopátia, illetve tágabban a személyiségzavarok felelősségi megítéléséről esik szó. Ezek az esetek azért szolgálnak szemléletes példával, mert az elkövetők nem tekinthetők hagyományos értelemben elmebetegnek, nem merült fel annak jele, hogy olyan mentális betegségben szenvednének, ami nyilvánvalóan képtelenné tette őket magatartásuk, illetve annak következményeinek felismerésére. Leopold és Loeb kimagasló értelmi képességekkel bírtak, tettüket előre kitervelten, noha belátható ok nélkül követték el, Christopher Simmons pedig hidegvérrel, nyíltan beszélt a bűncselekmény előtt és után is ölési terveiről, illetve befejezett cselekményéről, beszámítási képességüket illetően tehát nem merült fel kétely.

Az amerikai *Diagnostic and Statistical Manual* jelenlegi legfrissebb, ötödik kiadása (a továbbiakban: *DSM5*) az antiszociális személyiségzavar természetét tárgyalva úgy fogalmaz,

⁸ *Atkins v. Virginia*, 536 U. S. 304 (2002)

⁹ *Roper v. Simmons*, 543 U. S. 551 (2005)

¹⁰ American Psychological Association: Brief for the American Psychological Association, and the Missouri Psychological Association as *Amicus Curiae* Supporting Respondent. 2004, 7-9, 14. o.

hogy az e rendellenesség fő sajátosságát képező viselkedésmintát – egyebek között – pszichopátiának is hívják.¹¹ A pszichopátia népszerű kifejezés, amit a nyilvános diskurzusban könnyen alkalmaznak sokféle erkölcsileg kirívó, gátlástalan cselekményre,¹² azonban a szakszerű diagnosztizálása bonyolult művelet, és az antiszociális személyiségzavarhoz való viszonya is bizonytalan. Mindenesetre a pszichopátiát az antiszociális személyiségzavar elemeivel szokás jellemezni, mely utóbbi a *DSM5* legáltalánosabb meghatározása szerint mások jogainak mintázatszerű figyelmen kívül hagyásával és megsértésével valósul meg.¹³ Legfontosabb jellemzői a társadalmi normákhoz való igazodás képtelensége, az impulzivitás, a felelősség áthárítása, mások kihasználása, az elnyomó viselkedés, az előre tervezés képességének hiánya, az egyén felelőtlensége mind önmagával, mind másokkal szemben, valamint a lelkiismeret, a megbánás és az empátia hiánya. Ez a jellemzés jelentős átfedésben áll a pszichopátiával.¹⁴ A pszichopátia tehát rendellenesség, ugyanakkor a pszichopata képes az autonóm döntéshozatalra, ennek megfelelően a belátási képessége sem tűnik vitathatónak a büntetőeljárás kontextusában.

A fentieknek megfelelően az alapkérdés az, hogy ha adott egy rendellenes állapot, amelyről az azt elszenvedő nem tehet, felelőssé tehető-e az alany azokért a cselekedetekért, amelyeket a kóros állapotból következően követ el. Elvégre különösen a büntetőjog felelősségi rendszerében, a büntetőjog rendeltetéséből adódóan kizárt az objektív felelősség minden formája, vagyis az olyan magatartás, amely az elkövető akaratán kívül eső tényezők elkerülhetetlen eredménye, nem róható a terhére. Ezzel szemben a belátási képességgel rendelkező elkövető felelősségre vonható a szabad döntéséből eredően elkövetett bűncselekményekért.

A kérdést a szakirodalom úgy fogalmazza meg, hogy – tekintettel a pszichopátia jellemzőire – autonóm morális cselekvőnek minősül-e a pszichopata. Bizonyos mértékig a „determinizmus-szabad akarat” dilemma részproblémájáról van szó, de nem az a kérdés, hogy általánosságban alá vagyunk-e vetve a természeti okozatiságnak – e kérdés önmagában nem is ígér különösebben előremutató válaszokat a jog számára –, hanem az, kizárja-e a pszichopátia a büntetőjogi felelősség valamely *conditio sine qua non*ját. Az ilyen elkövető ugyanis nem szenved *kognitív* hiányosságban, vagyis képes észlelni, felfogni, megérteni környezete jelenségeit, a *megélésre* azonban képtelen, vagyis csorbult az a képessége, hogy átélje a környezetére gyakorolt hatást, illetve mérlegelje cselekvési alternatíváinak súlyát. A morális érzék meglétének vizsgálatára gyakran alkalmazzák az Elliott Turiel által kialakított „morális/konvencionális” tesztet, melynek lényege az, hogy az alannak fel kell ismernie a morális, illetve konvencionális szabályok megsértése közötti különbséget. A teszt értelmében morális szabálysértésnek azok a normasértések számítanak, amelyek károkozást, igazságtalanságot, illetve mások jogainak megsértését valószínűsítik meg, súlyosabbak a konvencionális normák megsértésénél, továbbá attól függetlenül helytelenek, hogy létezik-e az azokat tiltó társadalmilag elismert norma; a konvencionális szabályok ehhez képest a csekélyebb súlyú, csak valamilyen közmegegyezés által alátámasztott normák körét ölelik fel.¹⁵ A teszt tehát lényegében egy különbségtételi intuíció meglétét ellenőrzi. Hatékonyságát hivatott szemléltetni az a gyakran felemlített tény, hogy a különbségtétel képessége már egészen alacsony életkorú (harminckilenc hónapos), különböző kulturális háttérrel rendelkező

¹¹American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Fifth Edition. American Psychiatric Publishing, 2013, 659. o.

¹²Diamond, Stephen A.: Masks of Sanity (Part Four): What is a Psychopath? <https://www.psychologytoday.com/ca/blog/evil-deeds/200908/masks-sanity-part-four-what-is-psychopath> (2019. július 25.)

¹³DSM5, 645. o.

¹⁴Vö. pl. Harris, Grant T. et al.: The Construct of Psychopathy. In Crime and Justice, Vol. 28, 2001, 197-198. o.

¹⁵Shaw, Elizabeth: Psychopathy, Moral Understanding and Criminal Responsibility. In European Journal of Current Legal Issues, Vol. 22, No. 2, 2016, <https://webjcli.org/article/view/491/656> (2019. július 25.)

gyermekes esetében is megfigyelhető. A teszttel kapcsolatban ugyan felmerültek bizonyos kérdőjelek, mindazonáltal a pszichopataként azonosított alanyok következetesen gyengébben teljesítenek benne, mint a nem pszichopatak.

Ez a teszt átvezet annak problémakörére, hogy jogi szempontból mi az, ami elvárható a morális átélésre képtelen pszichopatakkal szemben. Az elvárhatóság kereteinek kijelölésére pedig meg kell válaszolni azt a kérdést, mennyiben tekinthető a pszichopata morális cselekvőnek. Milo szerint az erkölcsi belátást nélkülöző magatartások tárgyalásakor különbséget kell tenni az amorális és az immorális cselekvések között: az amorális cselekvés esetén a cselekvőből eleve hiányzik az erkölcsi meggyőződés, ezzel szemben az immorális cselekvés esetében a cselekvő rendelkezik az erkölcsi meggyőződés képességével, és jobb belátása ellenére választja a helytelen alternatívát. Az amorális cselekvések körén belül további megkülönböztetés tehető: az első esetben a cselekvőből mindenestül hiányzik az erkölcsi belátás képessége, a második esetben ez a képesség megvan, de a cselekvőnek nincs meggyőződése, vagyis számára az adott esetben bármely alternatíva erkölcsös lehet.¹⁶ Hasonló különbségtétel figyelhető meg Hare-nél is, aki szerint a cselekvési alternatívák erkölcsi megítélése során a cselekvő helyezkedhet erkölcsileg közömbös álláspontra, vagy tartózkodhat mindennemű erkölcsi állásfoglalástól.¹⁷ Duff megítélése szerint a pszichopatak nem rendelkeznek valódi erkölcsi belátási képességgel, csupán annak egyfajta imitációjára képesek. Az erkölcsi belátási képességet az jellemzi, hogy az alany nem csupán felfogja egy adott döntés erkölcsi vonatkozásait, de arra is képes, hogy erkölcsi tudását kiterjessze más, új helyzetekre.¹⁸ Mivel a pszichopata erre nem képes, ezért állapota olyan rendellenesség, amely kizárja a hagyományos értelemben vett felelősségét.¹⁹ Voltaképpen ezt az álláspontot árnyalja a kompatibilista Morse,²⁰ amikor emellett érvel, hogy a kóros elmeállapot kategóriája kiterjeszhető a pszichopatakra, de ez a mentesség csak az erkölcstelen magatartással megvalósítható bűncselekmények alól nyújtana felmentést.²¹ Mindeme szerzőknél, legalábbis az elmélet síkján, radikálisabb álláspontot képvisel Murphy, aki szerint a pszichopata a morális fogyatkozása miatt erkölcsi értelemben nem minősül személynek, ebből következően bennünket nem terhelnek erkölcsi kötelezettségek feléjük nézve, és őket sem tekinthetjük erkölcsi értelemben felelősnek;²² ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy maga Murphy is bemutat számos ellenérvet és hangsúlyozza, hogy álláspontja – amely szerinte még nem is a legtúlzóbb – a felmerülő ellenvetések miatt jóformán semmilyen gyakorlati jelentőséggel nem bír.²³

Ezekkel a következtetésekkel szemben felmerülhet az az ellenvetés, hogy az erkölcsi belátás képességének megléte szükségtelen a pszichopatak büntethetőségéhez, mert a felelősségre vonás alapja a gyakorlati észszerűség, illetve valamely társadalompolitikai igény, és mivel a pszichopatak mentális fogyatékosága nem olyan természetű, hogy kizárná vagy

---

¹⁶ Milo, Ronald D.: *Amorality*. In *Mind*, Vol. 92, No. 368, 1983, 483. o.

¹⁷ Hare, R. M.: *Freedom and Reason*, Oxford University Press, Oxford, 1965, 100. o.

¹⁸ Duff, Anthony: *Psychopathy and Moral Understanding*. In *American Philosophical Quarterly*, Vol. 14, No. 3, 1977, 195-196. o.

¹⁹ Duff: i. m. 199. o.

²⁰ Morse, Stephen J.: *New Neuroscience, Old Problems*. In Garland, Brent (ed.): *Neuroscience and the Law. Brain, Mind, and the Scales of Justice*. Dana Press, New York, 2004, 176. o. A kompatibilizmus az az erkölcsfilozófiai megközelítésmód, amelynek értelmében a szabad akarat és az ember biológiai determináltságának ténye összeegyeztethető, ebből kifolyólag nem indokolt a hagyományos jogi felelősségfogalom széles körű újragondolása. Morse ennek megfelelően rendszerint szkeptikus azt illetően, hogy az ember, mint biológiai organizmus működési folyamatainak egyre mélyebb megismerése mennyire jelentős mértékben kérdőjelezi meg jogfelfogásunk és jogi emberképünk alapjait.

²¹ Morse, Stephen J.: *Psychopathy and Criminal Responsibility*. In *Neuroethics*, Vol. 1, No. 3, 2008, 209. o.

²² Murphy, Jeffrie G.: *Moral Death: A Kantian Essay on Psychopathy*. In *Ethics*, Vol. 82, No. 4, 1972, 295-296. o.

²³ Murphy: i. m. 296-297. o.

korlátozná az alany belátási képességét (egyszerűbben és kissé profánul megfogalmazva: a pszichopáták nem szellemi fogyatékosok és nem „elmebetegek” a szó hagyományos értelmében), ezért nem indokolt a haszonelvű megfontolások mellőzése. Ehhez hasonló álláspontot képvisel Litton, aki nem vitatja azt, hogy a pszichopáták nélkülöznék az erkölcsi belátási képességet, sőt, meggyőzőnek tartja azokat az empirikus adatokat, amelyek a pszichopáták e hiányosságát bizonyítják, emellett azonban szerinte a kérdés megítélésakor a konzekvencialista nézőpont elsőbbséget élvez a pszichopata mentális állapotával szemben. Litton szerint az, hogy a közösség felrója a pszichopata egyénnek az általa elkövetett jogsértéseket, nem sérti a pszichopata jogos érdekeit, illetve a másokkal való viszonyát, mert a pszichopátáknak eleve megromlott a világgal való kapcsolata.²⁴ Litton emellett, Murphy fentebb bemutatott álláspontjával vitatkozva, azt az érvet is felveti, hogy a pszichopata felelőségének kizárása sokkal dehumanizálóbb lenne számára, mint ha a jog felelős személyként tekintene rá.²⁵

Egy rövid értékelés erejéig érdemes visszatérni Morse fentebb ismertetett „szelektív felmentő” álláspontjára. Morse felvetése éleslátó, és fontos szempontra mutat rá. Tulajdonképpen a moralista és a konzekvencialista álláspontok egyfajta közelítéséről van szó, vagyis az erkölcsi érzékkel közvetlenül nem összefüggő bűncselekmények esetében megengedhetővé teszi a büntetőjogi felelőségre vonást, mert az ilyen cselekmények tiltását pusztán a társadalomra veszélyességük indokolja; ezzel szemben az erkölcsi érzékkel közvetlenül összefüggő cselekmények esetében az erkölcsi érzék hiányának nyilvánvaló relevanciája kizárja a felelőség fennállását. Ez a kettősség a morális/konvencionális dichotómiájára emlékeztet, és ezen keresztül ragadható meg a javaslat gyenge pontja. Az első ránézésre kézenfekvő megkülönböztetés könnyen képlékennyé válhat. Egy konkrét gyakorlati példával élve: a közlekedési bűncselekmények vajon összefüggenek közvetlenül az erkölcsi érzékkel vagy sem? A közlekedési szabályok konvencionális szabályok, vagyis nincs olyan erkölcsi parancs, amely megköveteli, példának okáért, hogy a járművek az úttest jobb oldalán közlekedjenek, az egyes útszakaszokon a sebességhatár adott mértékű legyen, stb. Azonban a közlekedési szabályok nem nélkülözik az erkölcsi vonatkozást, mert létük értelme – egyebek mellett – az élet és a testi épség védelme, ez a rendeltetés viszont már nem pusztán konvenció kérdése, hanem egy erkölcsi igénnyel (az életvédelemmel) is összefügg. A gyorsan hajtó pszichopata, aki nem lassít le az úttesten játszó gyerekek láttán, mert könnyelműen bízik abban, hogy időben félreszaladnak előle, ezért elmarad az a lehetséges következmény, hogy halálra gázolja őket, egy *prima facie* konvencionális (sebességkorlátozási) szabályt szeg meg, az a kötelezettsége azonban, hogy odafigyeljen embertársai (az úttesten játszó gyerekek) életére, erkölcsi jellegű. Az ehhez hasonló esetek lehetősége bizonytalanná teszik Morse javaslatának gyakorlati alkalmazhatóságát.

A teljesség kedvéért azt is meg kell jegyezni, hogy amikor a pszichopáták jogi felelőségéről folyik a diskurzus, akkor az nem a büntetés és a szabadon hagyás végletes alternatívái közötti választásra irányul. Kérdés, mihez lehet kezdeni a bizonyítottan pszichopata bűnelkövetővel, amennyiben nem büntethető, azonban cselekménye (és állapota) nem maradhat következmények nélkül. A kézenfekvő – és a büntetőjogi szabályozásból értelemszerűen következő – válasz a kényszergyógykezelés. Ezt időnként a szakirodalomban is felmerül.²⁶ A pszichopáták kényszergyógykezelése azonban kérdéseket vet fel, mert nehéz ennek a mentális betegségnek a kétséget kizáró diagnosztizálása, továbbá jelenleg nincs ismert gyógymódja. E gyakorlati problémákon túlmenően, ezek megoldásának felfedezése

---

²⁴ Litton, Paul: Criminal Responsibility and Psychopathy: Do Psychopaths Have a Right to Excuse?, 37. o., <http://ssrn.com/abstract=2296172> (2019. július 25.) Litton gondolatmenete rendkívül sokrétű, elemzése és kritikája egy későbbi tanulmány tárgya lesz.

²⁵ Litton: i. m. 38-39. o.

²⁶ Lásd pl.: Morse 2008: 211. o.

esetén is megmarad az a filozófiai nehézség, hogy pusztán az erkölcsi belátás képességének hiánya feljogosíthatja-e az államot arra, hogy erkölcsileg érzékennyé változtassa az egyént.

Hasonlóképpen megoldatlan, ezért a jelen tanulmány keretei között csak utalok arra a kérdésre, hogy lehetséges-e a pszichopáták kényszerű, preventív célú kezelése anélkül, hogy bűncselekményt követtek volna el. Amennyiben orvosilag megállapítható, hogy valaki szervi okból hajlamos a bűncselekmény-elkövetésre, abból következhet annak igénye, hogy ezt a hajlamot a társadalom kezelje. Jelenleg a pszichopátia megszüntetésére nincs ismert módszer, de ha lenne is, az ilyen előzetes kezelés aligha férne össze jelenlegi jogérzékünkkel, hiszen annak bevezetése a múltba száműzött antedeliktuális felelősség intézményének a jogba való visszaállítását jelentené. Súlyos emberi jogi kérdéseket vetne fel az, hogy a bűncselekményt el nem követett személy kényszeríthető-e a pszichopátiát kúráló kezelésre; továbbá komoly mérlegelést igényelne annak kérdése, milyen hátrányokkal járhatna a számára az ilyen kezelés, és hogy e hátrányok nem haladják-e meg azt a társadalmi előnyt, amit a valószínűsített bűnelkövetés elhárítása jelentene.

A pszichopátia az akarat és az önkontroll kóros hiányának egy kirívó és vitás megítélésű esete. Egy másik vitás téma a függőség kezelésének kérdése. A függőséget többnyire valamilyen szer használatával hozzák összefüggésbe, azonban tevékenységeket is lehet addiktív módon végezni (pl. szerencsejáték, munka). A büntetőjoggal rendszerint a kábítószerfüggés áll összefüggésben egyfelől, mint önmagában büntetendő cselekmény, másfelől pedig mint további bűncselekmények elkövetésének indítéka. A függés indíttatásából történő cselekmények magyarázatára két modell verseng egymással. A morális modell az autonóm akaráttal és személyiséggel bíró ember hagyományos képén alapul, ennek értelmében felelősségüket nem csorbítja az, ha döntésüket befolyásolja a kábítószer iránti kóros sóvárgás, mert a döntést végső soron maga az egyén hozza meg. Az orvosi vagy betegségmodell szerint ezt a laikusok körében elterjedt, intuitíve kézenfekvőnek tűnő emberképet meg kell haladni, mert a kóros szerhasználat okozta elváltozások és az ezek nyomán végbemenő agyi folyamatok alkalmatlanná teszik az egyént az autonóm döntéshozatalra.²⁷

A két modell szembenállásának magva az, hogy a kábítószerhasználat tartós agyi elváltozást okoz, ami kihatással van az alany viselkedésére és önkontrolljára, a függő állapot azonban végső soron az alany önkéntes döntésére vezethető vissza, hiszen logikusan feltételezhető egy „kezdő pillanat”, amikor az illető a szerhasználat mellett döntött. A büntetőjog szerint az (önhibájából eredő) ittas vagy bódult állapotban történő elkövetésért felelős az elkövető, ha ezt az állapotot maga okozta. Ilyenkor az egy-egy konkrét alkalommal történő szerhasználatról van szó, vagyis arról, hogy az adott cselekményt megelőzte egy konkrét alkalom, amikor az elkövető tudatmódosító szert fogyasztott, és ez kihatott az elkövetéskori tudatállapotára. A tudatmódosító szerek használata azonban nem egyfajta „légtüres térben”, elszigetelten történik, hanem addigra jó eséllyel megváltozott az agyműködése annyira, hogy az újabb dózis bevitele, illetve akár erőszakos úton történő megszerzése is létszükségletté váljon. Az orvosi modell ennek megfelelően „kontextusában” igyekszik értékelni a kábítószerfüggő általi bűncselekmény elkövetést, a morális modell pedig ezeket a körülményeket mellékesnek tartja, és a kábítószerfüggés indíttatása-kényszere alatt elkövetett bűncselekményeket – egyéb tényezők fennállásának hiányában – a bűncselekményeket egy autonóm cselekvőnek tudja be.

Az értékelést – mint általában – nem könnyíti, hogy a problémakör nem redukálható két polarizált véglet versengésére: szó sincs arról, hogy a kábítószerfüggők *vagy* autonóm cselekvők, valahányszor a kábítószerrel összefüggésben bűncselekményt követnek el, *vagy*

---

²⁷ Ezek rövid bemutatáshoz lásd pl. Hall, Wayne – Carter, Adrian: How May Neuroscience Affect the Way that the Criminal Courts Deal with Addicted Offenders? In Vincent, Nicole A. (ed.): Neuroscience and Legal Responsibility. Oxford University Press, Oxford, 2013, 279-282. o.

agyi folyamataik tehetetlen áldozatai. Az emberek jelentősen eltérő reakciókat mutatnak a függőséget okozó kábítószerre: aki ilyen anyagokkal érintkezik, nem szükségszerűen válik rendszeres használóvá, és még a rendszeres használók sem szükségszerűen válnak függővé, ráadásul maga a függőség számos tényező összjátékának az eredménye.²⁸ A helyzetet bonyolítja az is, hogy nagy számban ismeretesek a függőségből való spontán kigyógyulás esetei.²⁹ Ráadásul a kábítószerfüggők nem viselkednek gépiesen akkor sem, amikor az addikcióval összefüggő magatartást tanúsítanak, mert képesek igazodni a megváltozott körülményekhez.³⁰

Az orvosi modell elterjedtsége nem meglepő, azonban kérdéses, mennyiben kínál valódi vagy új megoldást a függőség hatására elkövetett bűncselekmények kezelésének kérdésében. Carter és Hall bírálattal illeti az orvosi modell túlhangsúlyozását: szerintük ennek a modellnek a reduktív változata valójában kevés eredményt hoztak létre és empirikus alátámasztásuk vitatható,³¹ továbbá amit általában az „orvosi modell” alatt értünk, az valójában csak a súlyos visszaeső függők esetében tekinthető működőképesnek.³² Megítélésem szerint a tanulmány legfontosabb felvetése az, hogy a kábítószerhasználat problémájának kezelésével összefüggésben az idegtudományra irányuló figyelem háttérbe szoríthatja a kábítószerhasználat társadalmi okaira irányuló figyelmet.³³ Ebből az észrevételből jól kitűnik, hogy a jog által szabályozott viselkedések sokféle eredetre vezethetők vissza, a „jog és idegtudomány” kutatási irány pedig a magyarázatoknak csak egy szűk spektrumát fogja át. Innét eredeztethetők azok a következtetések is, hogy az orvosi modell nem sokat tett hozzá a kábítószerfüggő elkövetők megfelelő kezeléséhez. Az, hogy a kábítószerfüggés befolyásolja az agy működését, ma már nem számít különösebben új megállapításnak, arra a belátásra pedig, hogy a függés hatására történő bűnelkövetést a büntetés helyett egyéb eszközökkel kezeljék, agykutatás nélkül, némi méltányossággal vagy konzervencialista gondolkodással is el lehet jutni.

Abban nagyjából konszenzus mutatkozik, hogy a függő elkövetőt nem érdemes és talán nem is erkölcsös büntetéssel sújtani, mert nem tekinthető felelősnek, és ahogyan a pszichopata elkövetők esetében, úgy erre a problémára sem a következménynélküliség a válasz. A kritikus vélemények szerint a két fő büntetési cél közül sem az elrettentés nem valósítható meg, sem a megtorlás; az előbbi azért, mert az addikció hatására cselekvő elkövetőt nagy valószínűséggel nem riasztja el a büntetés kilátásba helyezése, az utóbbi pedig azért, mert az ilyen elkövetés morális értelemben nem értékelhető.³⁴ A javaslatok jellemzően a függőség kezelésének irányába mutatnak. A kényszerkezelés számos hatékonysági és etikai kérdést vet fel,³⁵ amelyek részletezése túlmutat a jelen tanulmány keretein. Az mindenesetre megállapítható, hogy a probléma némiképp analóg a pszichopata gyógykezelésének kérdésével, igaz, ez utóbbi morálisan aggályosabb, hiszen sokkal mélyebb belenyúlást jelent a személyiségbe, mint az, ha az elkövetőt a kábítószerfüggőséget gyógyító kezelésen való részvételre kényszerítik.

---

²⁸ Hyman, Steven E.: The neurobiology of addiction as a window on voluntary control of behavior and moral responsibility. In Illes, Judy (ed.): *Neuroethics. Anticipating the Future*. Oxford University Press, Oxford, 2017, 481. o.

²⁹ Lásd pl.: Sobell, Linda C. et al: Natural recovery from alcohol and drug problems: methodological review of the research with suggestions for future directions. In *Addiction*, Vol. 95, No. 5., 2000, 749-764. o.

³⁰ Hyman: i. m. 484. o.

³¹ Carter, Adrian – Hall, Wayne: Looking to the future: Clinical and policy implications of the brain disease of addiction. In: Illes, Judy (ed.): *Neuroethics. Anticipating the Future*. Oxford University Press, Oxford, 2017, 497-514. o.

³² Carter – Hall: i. m. 509. o.

³³ Carter – Hall: i. m. 516. o.

³⁴ Kennett, Jeanett: Addiction, Choice, and Disease. How Voluntary Is Voluntary Action in Addiction? In Vincent, Nicole A. (ed.): *Neuroscience and Legal Responsibility*. Oxford University Press, Oxford, 2013, 274. o.

³⁵ Ezek felsorolásához lásd pl.: Hall – Carter: i. m. 285. o.

A tudományos fejlődés egyre közelebb hozza annak lehetőségét, hogy az ember mesterségesen fokozza kognitív képességeit. Ez történhet gyógyszeres úton vagy az agy stimulálásával,³⁶ a szakirodalom mindkét esetben bizakodással tekint a bennük rejlő lehetőségekre. Az ilyen törekvésekkel kapcsolatban három fő probléma jelölhető meg. Az első az, mennyiben megbízhatóak és veszélytelenek az efféle beavatkozások. E kérdés relevanciája nyilvánvaló, és lényegét tekintve nem különbözik a test működésének bármely más manipulációjától: e manipulációk akkor rendszerezhetőek, ha kellően bizonyított, hogy kifejtik a kívánt hatást és alkalmazásuk nem jár aránytalan mellékhatásokkal. A második kérdés az, hol ér véget a terápia (*therapy*), illetve hol kezdődik a „feljavítás” (*enhancement*), vagyis eleve kérdéses, mikor beszélhetünk a képességek fokozásáról.³⁷ Ennek a kérdésnek a relevanciája abból fakad, hogy egyfelől a test működési hibáinak mesterséges korrigálása – például az értelmi fogyatékosok, rendellenességek kiküszöbölése – senki által nem vitatottan kívánatos cél, másfelől azonban az átlagos vagy az átlagot meghaladó képességek mesterséges feljavítása jelentős etikai dilemmákat vet fel. Ilyen dilemma például az, hogy mennyire láthatók előre az ember mesterséges jobbjá tételének hosszú távú következményei, illetve egyáltalán mennyire elfogadható a széles közönség számára a „természetes” emberi állapot módosítása. Hasonlóképpen vitás az, hogy a képességfokozás nem növeli-e a meglévő egyenlőtlenségeket: vagyoni-társadalmi egyenlőtlenségek ma is léteznek, márpedig aki ma előnyösebb helyzetben van, az nagyobb mértékben élhet azokkal az eszközökkel, amelyek tovább növelik ezt a helyzeti előnyt.

A harmadik kérdés az, hogy a képességfokozás milyen újfajta szabályozást igényel. Ezen belül talán a legizgalmasabb az, eredményezhet-e megnövekedett felelősséget, illetve ezzel összefüggésben bizonyos különös fontosságú munkakörök betöltőitől elvárható-e, hogy képességfokozó eljárásnak vessék alá magukat. A XXI. században egyre előrehaladottabbak azok a törekvések, amelyek az ember természetes hibázási képességeinek kiküszöbölését célozzák. Ez részben oly módon történik, hogy az embert mesterséges eszközökkel váltják fel – ennek szemléletes példája az önvezető autók elenyésző hibázási arányának gyakori hangoztatása –, részben pedig oly módon, hogy magát az embert mesterségesen teszik hatékonyabbá. Ha Jotterand fentebb bemutatott dichotómiáját tartjuk szem előtt, akkor a jelen kontextusban egyértelmű, hogy már nem terápia, hanem feljavításról van szó.³⁸ A szellemi képességek fokozása már közeli lehetőség, ezért a kapcsolódó felelősségi kérdések is aktuálisak. Nicole Vincent szerint például jogos és indokolt elvárás lehet a feljavított mentális képességekhez szigorúbb felelősséget társítani. Következtetése alapja az, hogy a jobb képességekhez a mindennapokban is magasabb elvárásokat támasztunk.³⁹ A felelősség, a képességek foka és a betöltött munkakör pedig összefüggnek: a jobb – avagy feljavított –

---

³⁶ Tancredi, Laurence R.: Neuroscience Developments and the Law. In Garland, Brent (ed.): Neuroscience and the Law. Brain, Mind, and the Scales of Justice. Dana Press, New York, 2004, 96-103. o. Az agy noninvaszív stimulálásának irodalmát, a kísérletek eredményeit és jövőbeli kilátásait a közelmúltban összefoglalja Luber, Bruce – Lisanby, Sarah H.: Enhancement of human cognitive performance using transcranial magnetic stimulation (TMS). In Neuroimage, Vol. 85, No. 3, 2014, 961-970. o.

³⁷ Lásd pl.: Jotterand, Fabrice: Cognitive enhancement of today may be the normal of tomorrow. In Illes, Judy (ed.): Neuroethics. Anticipating the Future. Oxford University Press, Oxford, 2017, 411-425. o. Jotterand úgy törekszik definiálni a feljavítás kategóriáját, hogy felállít egy ideált, az ún. „klinikai ideált”, amely alapján különbséget tesz a feljavítás két esete között, és ezek közül azt tekinti értékesnek, amely feljavítja a mentális sérüléssel rendelkező egyén „fizikai, mentális és szociális képességeit”. Jotterand: i. m. 418-419. o. A feljavítás tehát nem egyenlő bármilyen képességfokozással, hanem tételni kell valamilyen „normálállapotot”, és ehhez kell közelíteni az ez alatti képességű egyéneket. A normális szintet meghaladó képességfokozás e kontextusban nem tekinthető feljavításnak.

³⁸ Továbbá a feljavításnak arról az esetéről van itt szó, ami kívül esik Jotterand „klinikai ideálján”. Lásd a 36. lábjegyzetet.

³⁹ Vincent, Nicole A.: Enhancing Responsibility. In Vincent, Nicole A. (ed.): Neuroscience and Legal Responsibility. Oxford University Press, Oxford, 2013, 307-309. o.

képességű emberektől többet várhatunk el, emellett elképzelhető, hogy bizonyos kiemelt jelentőségű munkakörök végzőitől egyenesen elvárható lehet az, hogy mesterségesen fokozzák kognitív képességeiket.⁴⁰ Ha ezt a következtetést továbbgondoljuk, akkor könnyen elképzelhető olyan eset, hogy – példának okáért – egy műtőorvost azért bocsátanak el, mert nem hajlandó alkalmazni magán egy képességjavító eljárást, ez az alap pedig – munkajogunk terminológiájával élve – a munkavállaló munkaviszonnyal kapcsolatos magatartásával, képességével vagy a munkáltató működésével összefüggő ok lehet, ugyanis Vincent érvelését továbbszöve elvárható az orvostól képességeinek csúcsra járatása.

Elképzelhető, hogy a jövőben a karteziánus emberkép megkérdőjeleződése a legkülönbözőbb ügýtípusokban biztosít újfajta pereskedési lehetőségeket. Ebbe az irányba mutat a Fox-Stein szerzőpáros tanulmánya, akik a test-elme dichotómia elvetésével egyebek között amellet érveltek, hogy a nem vagyoni, méghozzá kifejezetten a pszichikai károk megtérítésére irányuló követelések nem utasíthatók el azzal az intuitíve meggyőző érveléssel, hogy az ilyen sérülések az elme „privát szférájába” tartoznak, ezért alkalmatlanok az objektív vizsgálatra, és így nem szolgálhatnak bírói ítéletek alapjául. Szerintük az ilyen érvelés az Egyesült Államokban megfigyelhető felfokozott pereskedési hajlandóság visszaszorítására irányuló törekvések egyikeként értelmezhető, ám valós alapja nincs, mert a pszichés eredetű érzelmi károsodás éppoly valós, mint a fizikai okokból eredő fájdalom, és amennyiben kellően bizonyítható, akkor nincs meggyőző indok a pszichés eredetű kár ignorálására.⁴¹ Az érzelmi károk a nem vagyoni károk részhalmazaként természetesen időtlen idők óta jelen vannak a jogéletben, ezért a Foxék által tárgyalt problémafelvetés nem tekinthető a jog és idegtudomány kutatási terület folyamányának. A jog és az idegtudomány összekapcsolása első ránézésre látványos előrelépést jelentene az érzelmi károk bekövetkezésének, illetve az okozati összefüggés fennállásának megállapításában, mert annak ígéretével kecsegtet, hogy láthatóvá teszi, képszerűsíti az érzelmi károsodás agyi korrelátumait.⁴² Ez az ígéret nem is teljesen alaptalan, mert rengeteg kutatás jelenik meg, amelyek az agy működését térképezik fel egy-egy tudati állapot fennállása során. A pszichikai károk vonatkozásában érdemes látni, hogy ezek jogi elismerése – minden vita és kétség ellenére – már az idegtudomány látványos térnyerése előtt is megtörtént, vagyis a jogászság, amennyiben az eset körülményei alapján indokoltnak tűnt, tekintettel volt az ilyen károkra is, feltéve, hogy azok a károkozó magatartás eredményeként következtek be.⁴³ Az érzelmi károk fő nehézsége az, hogy olyan jelenség

---

⁴⁰ Vincent: i. m. 328-329. o.

⁴¹ Fox, Dov – Stein, Alex: Dualism and Doctrine. In Patterson, Dennis – Pardo, Michael S.: Philosophical Foundations of Law and Neuroscience. Oxford University Press, Oxford, 2016, 119-120. o.

⁴² Az idegtudomány látványos fejlődésével elkerülhetetlenül együtt járt az a túlzó – és a tudománytörténetben nem ismeretlen – reménykedés, hogy sikerül „megfejteti” az embert, és a tudat folyamatait, jelenségeit kimerítően sikerül lefordítani a fizikai kauzalitás nyelvére. Ezt a bizakodást számos kutató bírálja. Többek között Satel és Lilienfeld hangsúlyozza, hogy az efféle túlzó bizakodás forrása az agyi képalkotás, a vizuális megjelenítés ugyanis befogadhatóbb és ezáltal meggyőzőbb a széles közönség számára. Lásd pl.: Satel, Sally – Lilienfeld, Scott O.: Brainwashed. The Seductive Appeal of Mindless Neuroscience. Basic Books, New York, 2013, xi. o.

⁴³ Erről tanúskodik a magyar joggyakorlat is. Sipos Péter gyűjtéséből kitűnik, hogy a magyar bíróságok bizonyos körülmények fennállása esetén helyt adtak a nem vagyoni kártérítésre irányuló követeléseknek. A gyűjtésből két példát tartok indokoltnak kiemelni. Mindkét ügy 1995-ben indult. Az első ítéletet a Legfelsőbb Bíróság hozta felülvizsgálati eljárásban. A tényállás szerint a műhiba következtében maradandó egészségromlást elszenvedett felperesnek „másságérzete» alakult ki, korábbi önmagához, illetve az emberekhez való viszonyában”, a Legfelsőbb Bíróság pedig erre tekintettel megalapozottnak tartotta a nem vagyoni kártérítés iránti követelést. A második ítéletet a Kaposvári Városi Bíróság hozta, ennek tényállása szerint a nyugdíjas felperest kerékpározás közben autóval elütötték, ami miatt különféle sérüléseket szenvedett, később ideggyógyászati kezelésre szorult, munkaképessége és kedélyállapota megváltozott, ezért a városi bíróság úgy döntött, hogy a felperes jogosult a nem vagyoni kártérítésre. Sipos Péter: A nem vagyoni kártérítés jogalapja az alkotmánybírói határozatok és az ítélezési gyakorlat tükrében, 23, 30-31. o., <https://www.ajk.elte.hu/file/SiposPeter-Karterites.pdf> (2019. július 25.). A bíróságok érvelése az 1959. évi Ptk. 1977-es novellájának szóhasználatát tükrözi. E novella vezetete

képezi az alapjukat, ami a külső szemlélő számára nem mérhető fel objektíven. Searle szemléletesen fogalmazott, amikor a fájdalmat az ontológiailag szubjektív jelenségek példájaként jelölte meg, vagyis olyan jelenségként jellemezte, amelynek a pusztán léte is az alany szubjektív élményének függvénye.⁴⁴ Ha ezt a meghatározást elfogadjuk, akkor indokoltnak tűnnek azok az aggályok, amelyek az érzelmi károk szubjektív voltán alapulnak.⁴⁵ A jogfejlődés azonban távolról sem állt meg ezen a ponton, a pszichikai sérülésnek létezhetnek olyan ismérvei, amelyek a külső szemlélő számára is azonosíthatók és okozati összefüggésbe állíthatók a károkozó magatartással. Elképzelhető, hogy az idegtudomány a pszichikai kár agyi korrelátumainak azonosításával hozzájárulhat az ilyen kármegállapítások pontosításához, azonban ebben az esetben csupán arról van szó, hogy a már korábban kialakult tendenciához egy újabb kutatási terület is csatlakozik.

III. A dualista emberkép megkérdőjelezésének következményei a bírói szubjektum vonatkozásában

A jelen szakasz célja az, hogy röviden felvillantsa a jog és idegtudomány irányzatnak a bírókra vonatkozó legfontosabb megállapításait. A bírói elme működési törvényszerűségeinek feltérképezését aligha kell különösebben igazolni: elengedhetetlen, hogy minél alaposabb ismeretekkel rendelkezünk arról, milyen tényezők befolyásolják – adott esetben kedvezőtlen irányba, és akár tudat alatt is – a bírák ítélőképességét. E körben érdemes utalni az előzményekre. Ugyan nem él olyan elevenen a jogelméleti köztudatban, mint abból a korszakból Langdell, Holmes vagy Pound, azonban Joseph Hutcheson egy évvel Frank *Law and the Modern Mind* és Llewellyn *The Bramble Bush* című köteteinek megjelenése előtt értekezett vallomási elemekkel átszőtt tanulmányában arról, hogy a bírói döntés nem a langdelli tudományosság törvényeinek megfelelően születik, hanem az irracionális birodalmába száműzött intuíció is szerepet játszik benne.⁴⁶ Langdell tudományos formalizmusát az 1920-as években ereje teljében lévő progresszív jogelméleti iskola már maga mögé utasította, azonban a progresszív iskola elsősorban a társadalomtudományok bevonásának hiányát kérte számon Langdell gondolkodásmódján, vagyis tulajdonképpen egy újfajta racionalitást, a társadalomtudományok racionalitását, a tudományosan igazolt társadalmi változásokra való jogalkotói-jogalkalmazói fogékonyságot kívánták bevezetni a

---

be a nem vagyoni kártérítés intézményét, és hatályba lépésével a Ptk. 354. §-a kimondta, hogy a károkozó köteles megtéríteni a károsult nem vagyoni kárát, ha a károkozás a károsultnak a társadalmi életben való részvételét, vagy egyébként életét tartósan vagy súlyosan megnehezíti, illetőleg a jogi személynek a gazdasági forgalomban való részvételét hátrányosan befolyásolja. A bíróságok e törvényhely 1993. november 1-jével való hatályon kívül helyezését követően is alkalmazták a rendelkezés értelmezése során kialakított mércét. A nem vagyoni kártérítés megítélésének eszerint akkor van helye, ha a károkozás a személyiség értékminőségének csökkenéséhez vezetett. Az „értékminőség” kifejezéssel szemben Sipos joggal hozza fel, hogy az lényegében összeegyeztethetetlen a joggal, mert úgy tűnhet belőle, mintha a jog a kárt szenvedett személyt csökkent értékűnek tekintené, holott nem erről van szó, és – Petrik Ferencet idézve – az „életminőség” csökkenése helytállóbb kifejezés lenne. Sipos: i. m. 27-28. o. Az mindenesetre látható a kiemelt példákban, hogy a bírói gyakorlat idegtudomány nélkül is hajlik az érzelmi károk jogi elismerésére.

⁴⁴ Searle, John R.: *The Construction of Social Reality*. The Free Press, New York, 1995, 8. o. Searle a valóság jelenségeit négy kategóriába osztotta, és különbséget tett az episztemológiailag objektív (pl. Rembrandt Amszterdamban élt 1632-ben) és szubjektív (pl. Rembrandt jobb festő Rubensnél), valamint ontológiailag objektív (pl. valamely természeti tárgy) és szubjektív (pl. a fájdalom) jelenségek között.

⁴⁵ Az ilyen aggályok természetesen évezredes jogtörténeti múltra nyúlnak vissza, elegendő csak a *pretium affectionis* el nem ismerésére utalni a római jogban.

⁴⁶ Hutcheson, Joseph C.: *The Judgment Intuitive: The Function of the “Hunch” in Judicial Decision*. In *Cornell Law Review*, Vol. 14, No. 3, 279. o.

jogéletbe.⁴⁷ Frank megtartotta a társadalomtudományok bevonásának tételét, azonban emellett a jogalkalmazó elméjére is fókuszált. Frank nagy hatású tézise akként summázható, hogy a jogalkalmazás folyamata többszörösen bizonytalan, nemcsak azért, mert a jogértelmezés – vagyis a jogi normaszöveg értelmének esetre történő konkretizálása – bizonytalan kimenetelű művelet – ez Frank idején már bőven nem minősült újszerűnek –, hanem a tényállás megállapítása is bizonytalan és irracionális tényezőknek van kitéve. Ilyen egyrészt a jogalkalmazó aktuális tudati állapota, amely hasonló akár premisszákból is élesen eltérő következtetéseket eredményezhet.⁴⁸ Másrészt e nehézségek körébe tartozik az, hogy a ténymegállapító fórumok – az Egyesült Államokban jellemzően az esküdtszék – ki vannak szolgáltatva benyomásaiknak, előítéleteiknek, ami miatt megtörténhet, hogy nem a valóságnak megfelelően értékelik az eléjük tárt bizonyítékokat.⁴⁹

Frank a mechanisztikus jog és a jogbiztonság illúziójának leleplezésére törekedett – minthogy a bírák „esendő emberi lények”⁵⁰ –, és azt vezette le, hogy mivel az emberi bizonytalanságok miatt a jog nem kiszámítható, ezért ezt a kiszámíthatatlanságot nem megszüntetni kellene, hanem kreatív módon hasznosítani a jogalkalmazás minőségének és a jogalkalmazói döntések hasznosságának növelése érdekében. Gondolatmenete mögül mindemellett világosan kirajzolódik az a paradigma, hogy a jogalkalmazó az „elméje foglya”, ez pedig előrevetíti a bírói elme működésének kutatását.

Tversky és Kahneman 1974-ben publikálták a heurisztikákról szóló nagy hatású tanulmányukat a *Science*-ben. A heurisztika egyfajta valószínűség-alapú problémamegoldási folyamat, amelynek során az elme komplex feladatokat old meg a figyelembe veendő körülmények leegyszerűsítésével és leszűkítésével. Az ily módon született döntés gazdaságos, de gyakran téves. A szerzőpáros tanulmányában a reprezentativitás (*representativeness*), az elérhetőség (*availability*) és az igazítás és lehorgonyzás (*adjustment and anchoring*) heurisztikáit mutatja be.⁵¹ A tanulmány nyomán számtalan heurisztikakutatás ment végbe, amelyek a jog területét sem kerülték el. Peer és Gamliel összefoglalt néhány ilyen, jogot érintő megállapítást. Ilyen például a megerősítési heurisztika, melynek értelmében a döntéshozó a meggyőződésének megfelelő tényeket nagyobb súllyal veszi figyelembe, mint az azzal ellenkezőket. A visszatekintő heurisztika értelmében a döntési helyzetek utólag kiszámíthatóbbnak tűnnek, ezért azok utólagos megítélése során könnyen szigorúbb mércét alkalmaz az ítéletalkotó, mint a döntés pillanatában, ez pedig befolyással lehet például a káros eredmények előreláthatóságának felmérésére. Szintén befolyással van a tényállásrekonstrukcióra az a jelenség, hogy az emberek hajlamosabb nagyobb igazságértéket tulajdonítani a részletesebben bemutatott eseményeknek, mint azoknak, amelyekről kevesebb részlet ismert. Egyes kutatások azt támasztották alá, hogy a hivatásos bírák hasonló mértékben képtelenek kizárni döntésükből a jogellenes – tehát az eljárásban figyelembe nem vehető – bizonyítékokat, mint a laikus esküdtek. Megint más kutatások arra mutattak rá, hogy a büntetőbírák az egyes ügyekben eltérő alapossággal veszik figyelembe a jogilag releváns

---

⁴⁷ Holmes mindezt elsősorban tömör, ikonikus, sűrűn idézhető szlogenekben fejtette ki, amelyek közül a jelen kontextusban a legfontosabb az, hogy a jövő jogászána a statisztika és a közgazdaságtan mesterének kell lennie. Cardozo ennél sokrétűbben fogalmazott; e helyütt a pragmatikus konzekvencializmus melletti határozott kiállást érdemes röviden kiemelni. Pound pedig már működésének korai éveiben érvelt amellett, hogy az általa „mechanikus” jogalkalmazást felváltsa a „tudományos” jogalkalmazás. Lásd mindehhez: Holmes, Oliver Wendell: *The Path of the Law*. In *Harvard Law Review*, Vol. 10, No. 8, 1897, 469. o.; Cardozo, Benjamin N.: *The Nature of the Judicial Process*. Yale University Press, New Haven, 1921, 102. o.; Pound, Roscoe: *Mechanical Jurisprudence*. In *Columbia Law Review*, Vol. 8, No. 8, 1908, 608. o.

⁴⁸ Lásd különösen: Frank, Jerome: *Law and the Modern Mind*. Stevens & Sons Ltd., London, 1949, 100-117. o.

⁴⁹ Lásd különösen: Frank: i. m. 170-185. o.

⁵⁰ Frank: i. m. 145. o.

⁵¹ Tversky, Amos – Kahneman, Daniel: *Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases*. In *Science*, Vol. 185, No. 4157, 1974, 1124-1131. o.

körülményeket, annak fényében, hogy mekkora a megítélt bűncselekmény tárgyi súlya, emellett az igazítás és lehorgonyzás heurisztikája is megfigyelhető a számszerűsítetten megjelenő döntések során.⁵² A heurisztikakutatások és azok jogtudományi alkalmazása tulajdonképpen Frank elméleti látomását valósítják meg és támasztják alá empirikus adatokkal olyan mértékben, amit maga Frank talán elképzelni sem tudott volna. Frank gondolkodását a pszichoanalízis termékenyítette meg.⁵³ A pszichoanalízis bizonyos szempontból a modern kor emberképének megkérdőjelezéseként értékelhető, mert míg a kora újkorban és a felvilágosodásban gyökerező modern ideál lényege az, hogy maradéktalanul képes uralni elméjét és alávetni azt az egyetemes ész feltétlen, logikus és megismerhető parancsainak, addig a pszichoanalízis ennek antitézise, hiszen az a központi állítása, hogy a tudatos döntéseink mögött ott rejlik az elfojtásainkkal és vágyainkkal megtöltött, kiszámíthatatlan tudattalan, amely uralhatatlan és megismerhetetlen önmagunk számára. A heurisztikák és a tudattalan előítéletek kutatásai az ilyen irracionális elmeműködés törvényszerűségeit, tendenciáit igyekeznek feltárni. Az idegtudományi kutatások fellendülése annyiban lépett túl ezeken, hogy nemcsak magát a viselkedést és a döntési tendenciákat vizsgálja, hanem azt is igyekszik kimutatni, hogy az elme szervi megfelelője, az agy milyen működési jegyeket mutat a döntések során. E tekintetben okkal vethető fel az a kérdés, hogy a jog és idegtudomány kutatások mennyiben kínálnak a jog számára jelentős újításokat. A jog szempontjából az ilyen kutatások jelentősége elsősorban az értékelési torzítások létének feltárásában ragadható meg, elvégre fontos tudatosítanunk azt, működnek-e olyan rejtett attitűdök, amelyek károsan és irracionálisan befolyásolják a jogi folyamatokat. Az, hogy az ilyen torzításoknak milyen agyi korrelátumai létezhetnek, másodlagos kérdés, a cél ugyanis a tudatosítás és ily módon az elhárítás. Az agyi korrelátumok feltérképezése akkor kaphat jelentősebb szerepet a jogalkalmazói tevékenység hatékonyabbá tételében, ha az esetleges tudattalan torzításokat, előítéleteket idegi szinten, mesterséges beavatkozással akarná kezelni a társadalom. A tudattalan előítéletek agyi folyamatainak vizsgálatában számtalan kutatás született már és számtalan kérdés vár még megválaszolásra, és az eddig elért eredmények alapján jelenleg inkább csak elméleti – és meglehetősen disztopikus – elképzelés az, hogy bárminemű előítéletet külső beavatkozással kellene kezelni. A természettudományos paradigmából mindazonáltal levezethető egyes nemkívánatos tulajdonságok ily módon történő kezelése, és amennyiben a bírói döntési folyamat szabályozása ebbe az irányba mozdul el, akkor a jogalkalmazói tevékenység vizsgálatában nemcsak a pusztán viselkedés, hanem az agyi folyamatok ismerete is nagyobb szerepet kap. Hangsúlyozni kell azonban, hogy mindez jelenleg inkább a spekuláció szintjén létezik. Ha el is képzelhető – példának okáért – egy „előítéletességet kizáró gyógyszer”, annak megvalósítása számos problémát vet fel. Eleve kérdéses, redukálható-e a jelenség mindössze az agy „huzalozására”. És ha kétséget kizáróan megállapíthatást is nyer, hogy így van, és pontosan azonosításra kerülnek azok az agyi folyamatok, amelyek az előítéletességet eredményezik, akkor is etikai aggályokat vet fel az, hogy kötelezhető-e a jogalkalmazók ilyen szerzedésére akkor, amikor az előítéletek jó eséllyel azok tudatosításával is kontrollálhatók és kiiktathatók az igazságszolgáltatás

---

⁵² Összefoglalóan lásd pl.: Peer, Eyal – Gamliel, Eyal: Heuristics and Biases in Judicial Decisions. In *Court Review*, Vol. 49, 2013, 114-118. o.

⁵³ A *Law and the Modern Mind* részben arra a gondolati ívre épült, mely szerint a megírása idején uralkodó jogi gondolkodást egyfajta mechanisztikusság jellemezte, ami a jogbiztonság iránti vágyból fakadt. Frank – meglehetősen „fotelpszichologizáló” – álláspontja szerint a jogbiztonság iránti vágy forrása a bírák apakomplexusa, vagyis a szilárd normatív iránymutatások iránti szükségük felnőttkorban, amikor az apafigura már nem állít biztos korlátokat a bizonytalan világban való eligazodáshoz. A kiút ebből az állapotból a „felnőtt bírósági szerepének elsajátítása, akinek eszményképét Frank Oliver Wendell Holmes személyében látta megtestesülni. A felnőtt bírósági szerepét Frank szerint nem riad vissza a nehéz esetektől, a megoldásukra nem a bejártott paneleket ismételteti gépiesen, hanem kreatív módon, a bírósági jogalkotói szerepét felvállalva és a friss tudományos ismereteknek megfelelően dönti el őket.

folyamataiból.

A bírák „biohackelésének” fent említett lehetősége egy általánosabb probléma részhalma, azé a problémáé, hogy egyes professziók művelői kötelezhető-e az agyteljesítményt növelő szerek fogyasztására. Chandler és Dodek kifejezetten a fentebb emlegetett tudattalan előítéletek létéből vonják le azt a következtetést, hogy a bírák vonatkozásában is érdemes fontolóra venni a képességjavító módszerek kötelező alkalmazását, mert döntéseiknek súlyos tétje van az érintett alanyok vonatkozásában.⁵⁴ A szerzőpáros szerint a sokrétű bírói tevékenység két hagyományos oldala, a ténymegállapítás és a jogalkalmazás terén egyaránt léteznek olyan képességek, amelyek mesterséges feljavítása indokolt lehet. Tanulmányuk két képességet jár körbe alaposabban, a vallomások igazságtartalmának helyes értékelését és a megtévesztés észlelését, valamint az ítélethozatalban a konzekvencialista szempontok hathatósabb érvényesítését.⁵⁵ Ez utóbbi gondolatot megítélésem szerint fenntartásokkal kell fogadni. Annak lehetőségében, hogy a jogalkalmazót mesterséges úton kondicionálni lehet egy meghatározott szempontrendszer preferálására mások helyett, megmutatkozik az a dilemma, hogy a testi működés és a normatív szempontok soha nincsenek teljes átfedésben. A konzekvencialista nézőpont erősebb érvényesítése az érzelmek befolyásolása útján történne, amire egzakt módszer még nincs, mert eltérő elképzelések léteznek arra nézve, hogy az érzelmeknek milyen agyi kapcsolata van az ítéletalkotással, így a bírói ítélőerő művi befolyásolása – sok más elképzeléssel kapcsolatban – pillanatnyilag még elméleti lehetőség. A természettudományos paradigma és a test-elme kettősségen alapuló emberkép megkérdőjeleződése azonban elhárítja az akadályokat az elől, hogy ha a módszer működőképessége kísérleti igazolást nyer, akkor ténylegesen alkalmazásra kerüljön. Chandler és Dodek szerint egy ilyen módszer aggályos a bírói függetlenség szempontjából, mert lényegét tekintve külső beavatkozásról van szó, ami hatással van a bírói döntés tartalmára.⁵⁶ Ez az aggály különösen annak fényében tűnik megalapozottnak, hogy a bírói függetlenség befolyásolására irányuló törekvések más szinten is kritikákat vonnak maguk után: ilyen kritikus megítélésű eset az, ha a jogalkotó – vagy az alkotmányozó – tételes jogilag előírja a jogalkalmazónak, hogy milyen jogértelmezési módszereket alkalmazzon. A konzekvencialista jogalkalmazás mesterséges elősegítése ennek analógiájára tekinthető problematikusnak.

IV. A jog és idegtudomány kutatások és a van-legyen distinkció

Joshua Greene és kutatótársai elvégeztek egy vizsgálatot, amelynek eredményét 2001-ben közölte a *Science*.⁵⁷ A kísérlet lényege az volt, hogy az alanyoknak fiktív helyzeteket mutattak, és ennek során meg kellett válaszolniuk azt a kérdést, hogy helyénvaló vagy nem helyénvaló-e a számukra felkínált döntési alternatíva. A fiktív helyzeteket két főkategória, a „morális” és a „nem morális” szerint osztályozták, a morális kategóriát pedig lebontották két további kategóriára, a „közeli-személyes” (*up-close and personal*), illetve „személytelen” (*impersonal*) kategóriákra. Ezt a felosztást az ún. villamosprobléma két esete inspirálta. Az alaphelyzet mindkét esetben az, hogy egy villamoskocsi tart öt személy irányába, akik a sínen tartózkodnak. Az első esetben az alany dönthet úgy, hogy a váltókapcsolóval olyan pályára

---

⁵⁴ Chandler, Jennifer A. – Dodek, Adam M.: The Ethics of Pharmacological Enhancement of Judicial Cognition. In: Jotterand, Fabrice – Dubljević, Veljko (eds.): Cognitive Enhancement. Ethical and Policy Implications in International Perspectives. Oxford University Press, Oxford, 2016, 329-330. o.

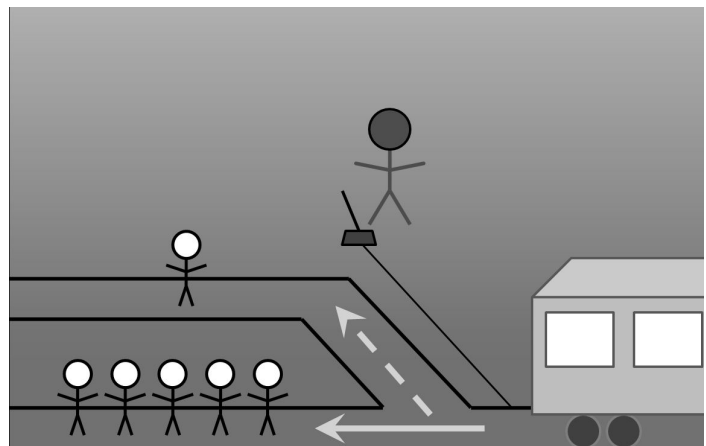
⁵⁵ Chandler – Dodek: i. m. 333-337. o.

⁵⁶ Chandler – Dodek: i. m. 337. o.

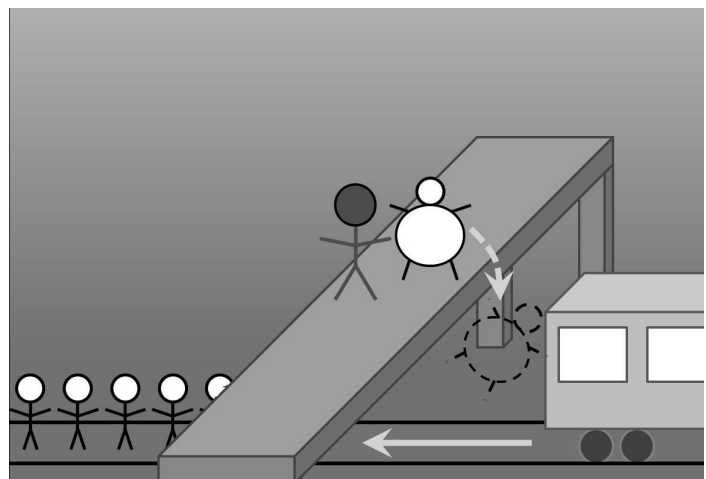
⁵⁷ Greene, Joshua D. et al.: An fMRI Investigation of Emotional Engagement in Moral Judgment. In *Science*, Vol. 293, 2001, 2105-2108. o.

állítja a kocsit, ahol csak egy személy tartózkodik, ily módon öt életet megmentve egy árán (1. ábra). A második esetben a döntéshozó alany egy gyalogosátkelőn tartózkodik egy korpulens személy társaságában, és dönthet úgy, hogy ez utóbbit a kocsit elé löki, hogy a sínen tartózkodó öt személy életét megmentse (2. ábra). Az első helyzetben a döntéshozó csak a villamoskocsi pályáját módosítja, ezért nem lép közvetlen kapcsolatba egyik áldozati halmazzal sem, ezzel szemben a második helyzetben közvetlenül az egyik áldozati halmaz – a kövér ember – helyzetében idéz elő változást azzal, hogy a villamoskocsi elé löki az átkelőről. Ezért az első döntési helyzet személytelen, a második közeli-személyes, ugyanakkor mindkettőben morális jellegű döntést kell hozni, mert az a kérdés, mi a helyes cselekvés. Ez szolgáltatta tehát az ötletet Greene-ék számára, hogy a kategóriapárosban hasonló módon elhelyezhető más helyzeteket állítsanak a kísérleti alanyok elé, akiknek így a nem morális helyzetekkel kiegészülve háromféle helyzetben kellett megválaszolniuk, helyesnek tartják-e a felkínált döntési lehetőséget. A válaszadás közben az alanyok agytervékenységét funkcionális MRI-vizsgálattal követték. Az eredmények azt mutatták, hogy a közeli-személyes helyzetek megítélése során rendszerint az érzelmekkel összefüggő agyterületek aktiválódtak, továbbá a kísérlet harmadik szakaszában, amikor az egyes választípusok során mutatott reakcióidőket mérték fel, azokban az esetekben, amikor egy közeli-személyes helyzetben érzelmileg nehéz volt a „helytálló” (*appropriate*) választ adni, a reakcióidő látványosan megemelkedett mind az ugyanilyen helyzetben adott „nem helytálló”, mind a többi helyzetben adott „helytálló” válaszokhoz képest. A vizsgálat fő következtetése ennek megfelelően az volt, hogy a közeli-személyes morális helyzetekben hozott döntések jelentősen eltérő agyterületeket léptetnek működésbe a többi helyzethez képest.⁵⁸

A morálfilozófiában évszázadok óta meggyökeresedett – bár nem teljes konszenzussal övezett – gondolat a „van” (*is, Sein*) és a „legyen” (*ought, Sollen*) kategóriáinak szigorú módszertani elhatárolása. Ez az elképzelés elsősorban Hume nevéhez kötődik, aki *Értekezés az emberi természetről* című könyvében foglalkozott az erkölcs eredetével és természetével. Gondolatmenete szerint az erkölcs a jó és rossz megkülönböztetésének képessége, amely nem származhat az értelemről (*reason*), mert ez utóbbi a gondolatok és az anyagi világ megismerésének eszköze, és a dolgok hasonlósági, különbözőségi, minőségi, illetve mennyiségi jellemzőit vizsgálja. Az értelem alapján legfeljebb kognitív tévedéseknek eshetünk áldozatul, nevezetesen tévedhetünk egy tárgy azonosításában vagy elérhetőségének megítélésében. Az erkölcs ezzel

1. ábra. A villamosprobléma „standard” esete: a döntéshozónak választania kell, hagyja-e öt ember elgázolását, vagy a váltókapcsoló segítségével megment öt életet egy árán.

2. ábra. A villamosprobléma módosított esete: a döntéshozónak közvetlenül, személyesen kell az átkelőn álló személyt a kocsit elé löknie, ha meg akarja menteni a sínen álló öt embert.

⁵⁸ Greene et al.: i. m. 2107. o.

szemben közvetlenül gyakorol hatást a cselekvéseinkre. Hume azzal a nézettel szállt vitába, mely szerint az erkölcsi parancsok valamilyen módon objektíve megismerhetők és „kiolvashatók” a világ jelenségeiből. Ezt ő kizártnak tartotta éppen azért, mert az értelem nem képes hatni a cselekvésre. Az értelem alkalmas a valóság megismerésére, azonban egy cselekvés – például egy gyilkosság – elítélendőségét az ember nem a tényekből állapítja meg, hanem belül érzi.⁵⁹ Az erkölcsi parancsok az elmében keletkező képzetek, hasonlóak az érzéki benyomásokhoz – amilyenek például a hangok és a színek –, és könnyen olyannak tűnhetnek a szemlélő számára, mint a világban megfigyelhető tárgyak, ami azonban tévedés, mert az erkölcs a bennünk lévő érzület.⁶⁰

A van-legyen distinkció a jogfilozófiában is teret nyert a neokantiánus irányzatnak köszönhetően, méghozzá elsősorban a jogfogalom és a jogérvényesség kérdéseivel összefüggésben.⁶¹ A jelen tanulmány szempontjából mindazonáltal nem a jogfilozófiai hasznosítás, hanem az erkölcs mibenlétének és levezethetőségének kérdései érdemelnek figyelmet. Hume gondolatmenetéből két, egymással összefüggő tételt lehet kiemelni. 1. Az erkölcsi parancsok belső érzületek, amelyeket egy cselekvést látva érzünk. 2. Az erkölcsi állításokra nem lehet tényállításokból következtetni. Ez a két hume-i tétel köszön vissza az erkölcsfilozófia intuicionizmusnak nevezett irányzatában, amely hasonlóképpen, a tényektől elválasztottan, az emberek belső érzületéből eredezteti az erkölcs normáit. Ennek az álláspontnak a forrása és meggyőzőereje abban az általános tapasztalatban ragadható meg, hogy a másokat sértő cselekményekről értesülve ösztönös helytelenítés támad bennünk (vagyis például egy gyilkosságról olvasva elítéljük az elkövetőt, de legalábbis érezzük magunkban, hogy a tette rossz volt). Az idegtudomány itt kap szerepet, ha ugyanis az erkölcsi intuíció agyi korrelátumai empirikusan megfigyelhetők, akkor az intuíció már több, mint az elme megnyilvánulása: testi folyamat, amely objektíven megfigyelhető. Greene-ék kutatása ehhez a problémakörhöz nyújt adalékot annak kimutatásával, hogy milyen agyi területek aktiválódnak az erkölcsi intuíció megélésekor.

Greene-ék hangsúlyozzák, hogy megállapításaik deskriptív, nem normatív jellegűek, eredményeik önmagukban nem vezetnek semmilyen előíró következtetésre. Ezt a távolságtartást Greene egy másik írásában is megerősíti.⁶² Meghatározása szerint a metaetika fő kérdése az, hogy a morális igazságok az elmétől független tények-e, vagy a szemlélő elméjében léteznek,⁶³ ő maga pedig úgy foglal állást, hogy az idegtudomány egyfajta háttérismeretet nyújt az erkölcsstan számára anélkül, hogy igazolná a naturalista etikát.⁶⁴ Ennek a szkepszisnek az alátámasztásaként Greene a közeli-személyes és a személytelen morális helyzetek megkülönböztetésének mesterkélttségét hozza fel példaként. Példájában az

---

⁵⁹ Hume, David: *A Treatise of Human Nature*. Oxford University Press, Oxford, 1960, 468-469. o.

⁶⁰ Hume: i. m. 469., 470. o.

⁶¹ A jogfogalom terén a neokantiánusok határozott különbséget tettek „a jog, amilyen valójában” és „a jog, amilyennek lennie kellene” kategóriái között, kizárva az utóbbit a jogtudomány legitim vizsgálódási tárgyai közül. Ennek a purizmusnak Kelsen tiszta jogtana a legmarkánsabb megnyilvánulása, amely szerint a jog nem más, mint kényszerrend, amelyben az állam tetszőleges magatartásokhoz tetszőleges következményeket fűz. Ugyancsak Kelsenhez köthető a jog érvényességének a van-legyen kettősség jegyében történő magyarázata, a jól ismert joglépcsőelmélet, melynek értelmében valamely jogi norma (mint *Sollen*) érvényessége csakis egy másik érvényes jogi normából (másik *Sollen*ből) vezethető le. Mindemellert Hart is következetesen támaszkodott e distinkcióra a jogérvényesség és a helyes jog tanaival összefüggő bírálataiban, vitáiban, így ez a különbségtétel képezi az alapját a Fullerrel szemben elfoglalt álláspontjának. A klasszikus jogpozitivizmus számára a van-legyen distinkció fontos módszertani eszköz volt arra, hogy a modern, változtatható, a demokratikus akaratképzés eredményeként előálló jog normáit a fogalmak síkján el lehessen határolni más társadalmi normáktól.

⁶² Greene, Joshua: From neural ‘is’ to moral ‘ought’: what are the moral implications of neuroscientific moral psychology? In *Nature Reviews Neuroscience*, Vol. 4, No. 10, 2003, 847-850. o.

⁶³ Greene: i. m. 849. o.

⁶⁴ Greene: i. m. 847. o.

út mellett fekvő, a sofőr által látott sebesült és a jótékonyági felhívásban látott, távoli országbeli nélkülözők esetét hasonlította össze, rámutatva, hogy ezek a helyzetek lényegüket tekintve hasonlóak, mert végső soron mindkét esetben a rászorulókat megsegítése a kérdés.⁶⁵ Gondolatmenetéből az tűnik ki, hogy az idegtudomány nem annyira megerősíti az intuíciókat, mint inkább szilárdabb alapot teremt azok megkérdőjelezésére. Hasonlóképpen gondolkodik Singer, aki Greene-nel egyetértve arra mutat rá, hogy erkölcsi intuícióink között vannak olyanok, amelyeket a természetközeli élet folyamán alakított ki bennünk az evolúció, és vannak olyanok, amelyek racionális megfontolásból származnak.⁶⁶ Ezt a kettősséget tükrözi szerinte a villamosprobléma két esete is, nevezetesen a standard eset láttán a racionális megfontolások lépnek működésbe, a módosított esetben pedig a sok évezredes beidegződések, vagyis az alany ösztönösen tartózkodik attól, hogy olyan módon végezzen az átkelőn álló emberrel, amire a természetben élő ember is képes volt (vagyis hogy belökje a veszélybe). Greene és Singer észrevételei nyomán pedig megállapítható, hogy a nem az idegi működésnek van jelentősége, hanem azoknak a kategóriáknak, amelyekkel a külvilág számára észlelhető jelenségeket illetjük. Vagyis nem az számít elsősorban, hogy milyen agyterületek aktiválódtak – példának okáért – a villamosprobléma egyes eseteinél, hanem az, hogy van-e valódi morális különbség, ami nem idegtudományi, hanem erkölcsfilozófiai viták keretében dől el.

Egy 2014-es kutatás arra a következtetésre jutott, hogy a konzervatív és a liberális ideológiai meggyőződéseknek jól beazonosítható nyomai vannak az agyműködésben, amelyekből azok megbízhatóan megjósolhatók. A kutatás módszere a következő volt: az alanyoknak különböző képeket mutattak, és a megtekintés során funkcionális MRI műszerrel követték az agyműködésüket. Ezt követően az alanyok osztályozták a képeket aszerint, hogy taszítónak (*disgusting*), fenyegetőnek (*threatening*) vagy kellemesnek (*pleasant*) tartják-e őket. Végül kérdőívet töltöttek ki politikai meggyőződésükről. A kísérlet különlegessége az volt, hogy az ábrákra adott idegi reakciók függetlenek voltak az alanyok szubjektív értékelésétől, és míg az utóbbiak terén túlnyomórészt hasonló mintákat mutattak a konzervatív és a liberális alanyok, addig az előbbi téren következetes és ellenőrizhető különbségek voltak megfigyelhetők.⁶⁷ Nem ez az első kutatás, amelyik az ideológiai meggyőződések idegi alapjait vizsgálja, ugyanakkor ebben az esetben lettek először megvilágítva az érzéki benyomások – jelen esetben a bemutatott ábrák – hatására kialakult idegi mintázatok ideológiai meggyőződés szerinti elkülönítése.⁶⁸ Mindemellett még az e kísérlet eredményeképpen tett megállapítások sem adnak számot önmagukban a helyes erkölcsről vagy a helyes társadalmi rendről. Az idegtudomány látszólag összemossa a van- legyen dichotómiát azáltal, hogy ott, ahol hagyományosan *Sollent* észlelünk (meggyőződéseink szférája), felvillantja a *Seint* is (a természeti folyamatok szférájában), ám valójában csak arrébb helyeződött a határvonal, de továbbra sem tűnt el.

A vanból a legyenre történő logikai következtetést a jog és idegtudomány körében kutatók és az idegtudománnyal foglalkozó erkölcsfilozófusok rendszerint hibának tekintik. Patricia Churchland azok közé tartozik, akik a legközelebb kerültek ehhez a logikai művelethez. Churchland evolúcióbiológiai és idegtudományi érvek segítségével dolgozta ki gondoskodás-étikáját. Nézetének lényege úgy foglalható össze rendkívül tömören, hogy a természet az évezredek folyamán kialakította az állatvilágban, mindenekelőtt a főemlősökben, így az emberben is a kölcsönös gondoskodás jelenségét. A társadalmiság, a társadalmi normák, a gondoskodás csírái a természeti világban is jelen vannak, az emberi társadalomban pedig összehasonlíthatatlanul komplex formát öltenek, ilyen például az intézményekbe vetett

---

⁶⁵ Greene: i. m. 848. o.

⁶⁶ Singer, Peter: Ethics and Intuitions. In The Journal of Ethics, Vol. 9, No. 3/4, 2005, 350-351. o.

⁶⁷ Ahn, Woo-Young et al.: Nonpolitical Images Evoke Neural Predictors of Political Ideology. In Current Biology, Vol. 24, No. 22, 2693-2699. o.

⁶⁸ Ahn et al: i. m. 2695. o.

bizalom.⁶⁹ Ugyanakkor Churchland nem a van, és a legyen logikai kapcsolata mellett tör lándzsát, sokkal inkább bírálattal illeti a két szféra rigorózus és merev elválasztását. Szerinte ez az elválasztás támpontok nélküli morálfilozófiai tapogatózást eredményez. A morálfilozófia klasszikus irányzatai önmagukban hiányosak és nem adnak szilárd válaszokat, a természettudományok azonban segítséget adnak a helyes válaszok kidolgozásában.⁷⁰ Ezért valójában Churchland sem a „naturalista hibába” esik, ehelyett talált egy olyan kiindulópontot erkölcsfilozófiája számára, amelyre sok faktuális bizonyítékot fel tudott sorakoztatni a természetből. Ha módszertanilag szigorúan elemezzük Churchland gondolatait, akkor látható, hogy nem tesz mást, mint hogy széles körben, óriási tényanyag alapján mutatja ki a gondoskodás és más erkölcsi értékek természeti-evolúciós eredetét. Csakhogy míg ez a téma rendszerint átjárja Churchland munkáit, addig arra a kérdésre nem ad egyértelmű választ, hogy ezekből a tényekből következik-e logikusan vagy kényszerítő erővel bármilyen erkölcsi érték. Inkább úgy tűnik, mögöttesen tételezi a gondoskodás, mint intuíció erkölcsi értékét, és gondolatmenetét arra hegyezi ki, hogy egyfajta „ajánlásként” kimutassa, hogy ennek az értéknek mély biológiai gyökerei vannak. A van- legyen distinkció kérdését azonban továbbra sem válaszolja meg, és nem foglal állást abban, hogy bizonyos normák miért helyesebbek, mint mások.

Összességében tehát az mondható el, hogy az idegtudomány nem ad végérvényes választ a metaetika nagy kérdésére, arra, hogy az erkölcsi normák léteznek-e „odakint”, objektív módon, sem arra a kérdésre, hogy következtethetünk-e érvényesen a természet tényeiből erkölcsi normákra. Az erkölcsi meggyőződések biológiai hátterét tekintve jelentős ismeretbővülésnek lehettünk tanúi az elmúlt egy-két évtizedben, és a közeljövőben ez a bővülés bizonyosan folytatódni fog. A szkeptikus álláspontokkal egyetértve azonban elmondható, hogy a jelenlegi ismereteink fényében az agyműködés behatóbb ismerete nem váltja fel, csak kiegészíti az erkölcsfilozófiai ismereteinket.

V. Konklúzió

A jelen tanulmány a jog és idegtudomány kutatások kilátásainak áttekintését kísérelte meg a jog működésében résztvevő személyi körök vetületében. Ennek megfelelően a téma három halmazban került tárgyalásra. Először a jogi folyamatok alanyaiként – tipikusan terheltként vagy peres félként – résztvevő személyi körhöz kapcsolódó egyes problémák lettek ismertetve. A problémák ebben a körben mutatják a legnagyobb változatosságot, ami az egyes jogviták tárgyának, természetének óriási változatosságával magyarázható, hiszen nemcsak az egyes jogágak között, de egy-egy jogágon belül is alapvető különbségek mutatkoznak. A fentebb kifejtettek fényében álláspontom szerint az idegtudományi felfedezések lehetséges kilátásai ebben a halmazban tekinthetők a leginkább újítónak, olykor talán egyenesen felforgatónak. A karteziánus emberkép kérdőjelei ugyanis egyes kérdésekben olyan következtetéseket tesznek lehetővé, amelyek eltérnek a jogban hagyományosan alkalmazott test-elme kettősségből adódó következtetéstől. Erre az első példa a pszichopata elkövetők jogi megítélése volt, melynek kapcsán a fő kérdés az, felelőssé tehető az elkövető azért a bűncselekményért, amelyet azért követhetett el, mert alkatilag hiányzik belőle az erkölcsi belátás képessége. Hasonló problémát vetnek fel a függő elkövetők. Ez utóbbi esetben a különbség annyi, hogy a függő elkövető esetében van egy olyan pillanat, amikor akaratlagosan függővé teszi magát, ezzel szemben a pszichopata alkata eleve adott. Ezekben az esetekben túlmenően a szakirodalom valós lehetőségként tárgyalja azt, hogy az érzelmi károkat

---

⁶⁹ Churchland, Patricia S.: *Braintrust. What Neuroscience Tells Us about Morality*. Princeton University Press, Princeton, 2011, 202. o.

⁷⁰ Churchland: i. m. 190. o.

a jelenleginél nagyobb mértékben ismerjék el a bíróságok, illetve hogy elvárt és a jogi felelősség körében értékelhető legyen az a kötelezettség, hogy egyes kiemelt fontosságú szakmák művelői képességjavító beavatkozáson essenek át. Ezek közül az érzelmi kár régóta vita tárgya a jogtudományban, és bizonyos fokú elismerést már korábban is kapott; elképzelhető, hogy az idegtudomány további lehetőségeket biztosít e téren. A felelősség fokozása – amennyiben számíthatunk arra, hogy a belátható jövőben valóság lesz – radikálisabb újítást jelent, mert olyan képességfokozásra eddig nem volt példa, ami az elvárhatóság mértékét növelte volna.

A második halmaz esetében az idegtudomány vívmányai nem eredményeznek gyökeres szemléletmódbeli változást, „csak” alaposabb ismereteket adnak olyan jelenségekről, amelyekhez módszertanilag változatlanul közelíthetünk. Ez a „csak” természetesen idézőjelben értendő, hiszen fontos új ismereteket nyerünk, a szemléletmód azonban nem változik. A bírák esetében a tanulmány abból indult ki, hogy a jogalkalmazó elméjének szerepére legkésőbb Frank jogi realizmusa ráirányította a figyelmet. A heurisztikák fogalmának a pszichológiába történő bevezetése új távlatokat nyitott a jogalkalmazást befolyásoló tényezők feltérképezése terén, és a tudattalan előítéletek agyi korrelátumainak megismerése mélyebb rálátást adhat ugyanarra a problémára.

A harmadik halmaz esetében szintén úgy tűnik, hogy nem merül fel gyökeres szemléletmódbeli változás lehetősége. A helyzet némiképp paradox, mert első ránézésre úgy tűnhet, minél többet tudunk az agy folyamatairól – és a kutatók nem győzik hangsúlyozni, hogy ismereteinkben rengeteg hiányosság van még –, annál kevesebb tér jut a helyes viselkedésről alkotott filozófiai spekulációknak. A vonatkozó filozófiai szakirodalom azonban nem támasztja alá ezt a sejtést. Az agyműködés természeti összefüggéseinek alaposabb megismerése nem eredményez automatikusan erkölcsi belátásokat, legfeljebb támpontot kínálhat egyes erkölcsi ítéletek árnyalásához vagy éppen megváltoztatásához. A jog és idegtudomány kapcsolatának kérdéseivel foglalkozó kutatók jellemzően hibának tartják a naturalista hibát, és szkeptikusak a tudományos felfedezések erkölcsi ítéleteket gyökeresen megújító hatását illetően. Természetesen új, korábban nem ismert problémák felmerülhetnek és fel is fognak merülni mindezek következtében, azonban a van-legyen dichotómiát az új tények önmagukban aligha fogják feloldani.